

Edmundas TRUMPA

**SAMPLAIKINIŲ PRIEBALSIŲ KIETUMO : MINKŠTUMO
PRIŠPRIEŠOS NYKIMAS PELESOS ŠNEKTOJE**

Pelesos (Varanavo raj., Baltarusija) šnektą, kaip ir kitos lietuvių kalbos periferinės šnektos, pasižymi įdomiu fonologiniu reiškiniu – priebalsių grupės, esančios prieš priešakinės eilės arba supriešakėjusius užpakalinės eilės balsius

(t.y. [...C₁)C₂ $\frac{V^i}{V^u}$] pozicijoje), nėra ištaisai minkštos. Priebalsių samplaikos

kairieji nariai dažnai nepaklūsta minkštumo asimiliacijos dėsniai, pvz.: *nuzgɑ̃.d'i.s* 'nusigandęs', *s'iept'i.n'ũ.* 'septynių', *sk'f'le.s* 'skylės', *g'iesm'ã.s* 'giesmės', *v'izg'i* 'visgi', *tr'f'nãu* 'tryniau', *mã.rš'k'in'us* 'marškinius', *šãš'č'i* 'šešti', *g'irg'é'f'* 'girdėti(i)', *gɑrʒ'i* 'gardi'. Ši bendrinės kalbos taisyklių neatitinkanti tarmių reiškinį yra pastebėję ir aprašę nemaža kalbininkų (plg. Zinkevičius 1966: 157, 163; Sudnik 1975: 65; Grumadienė 1988: 132). Paprastai tokius regresyvinio palatalizavimo atvejus linkstama aiškinti samplaikos narių funkcinio minkštumo neturėjimu arba svetimų kalbų fonologinių sistemų įtaka (Pelesos lietuviai ir gudai priebalsius *r*, *š*, *ž*, *č*, *dž* taria kietai, nors samplaikose jie gali būti ir minkšti). Bandoma reiškinį modeliuoti ir pagal fonotaktikos taisykles, kai nepalatalizuotos samplaikos signalizuoja atvirąją sandūrą (Strimaitienė, Girdenis 1978: 61; Girdenis 1995: 40).

Aptariant šį reiškinį ypač paranku remtis Pelesos šnektos medžiaga, nes daugelis šios šnektos žodžių, turinčių minėtų samplaikų, yra dažni. Samplaikos lengvai išgirstamos, „negožiamos“ specifinių tarmės ypatybių, todėl minkštuosius ir kietuosius jų narius nesunku skirti net neįgudusia ausimi. Juolab įdomiau, kad šios samplaikos neretai turi variantų, liudijančių proceso buvimą ir leidžiančių daryti prielaidą, jog nepalatalizuotų samplaikų gausėjimas nėra chaotiškas.

Medžiaga rinkta 1994 metais Pelesos apylinkių kaimuose: Pavalakėje, Leliūšiuose, Dubiniuose, Piliūnuose, Padityvėje, ir pačioje Pelesoje. Apylinkėje, kuri traktuojama kaip lietuvių ir gudų bilingvizmo sala, tarsi atsispindi kelios nevienodai pakitusios kalbinės situacijos stadijos: nuo kone visiško lietuvių kalbos užgesimo (Leliūšiuose), kai lietuvių kalbą, taigi ir dvikalbiškumą, išlaikė tik patys senieji gyventojai (1994 m. išlikę tik keli gyvi), per dvikalbiškumo pusiausvyrą (Pelesą, Piliūnai, Dubiniai, Padityvės) iki tikro, nedaug paliesto lietuvių kalbos vyravimo (Pavalakė) (Sudnik 1980: 181; Vidugiris, 1988: 24). Še-

šiose magnetofono kasetėse, saugomose Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriuje (registracijos Nr. 353–355, 360–362) užfiksuota 17-os pateikėjų rišli šneka (pasakojimas arba pokalbis). Pagal sociolingvistinę anketą visi pateikėjai, gimę 1909 – 1936 metais, – lietuviai, nuo mažens namuose ir su savo kartos žmonėmis kalbėję lietuviškai (išskyrus vieną, gimusią 1941 m., turėjusią motiną lenkę ir dabar laikančią save lenke). Informantai gudiškai bendrauja su kitakalbiais kaimynais, kai kurie – su gudėmis žmonėmis, su nemokančiais lietuviškai kalbėti vaikais ir vaikaičiais. Dėl to, matyt, skyrėsi pateikėjų šnekos turtingumas, įvairavo žodžių su samplaikinėmis priebalsių konstrukcijomis gausa.

Domino trejopos priebalsių samplaikos: ištisai palatalizuotos ($[C_1C_2 \frac{V^i}{V^u}]$), samplaikos, kurių ištisai nepaveikė asimiliacinis minkštinimas ($[C_1C_2 \frac{V^i}{V^u}]$), ir

ištisai kietos ($[C_1C_2 \frac{V^i}{V^u}]$) samplaikos (plačiau žr. Trumpa 1994: 23). Jas sudaro du vienas šalia kito esantys priebalsiai, sąlygiškai išskirti iš dvinarės, trinarės ar ketunarės grupės (pavyzdžiui, žodyje *ankst'ci* 'anksti' iškeltos *ηk, ks', sc'* samplaikos) (plg. Sudnik 1972: 15). Proporcingai įrašytam kiekvieno pateikėjo teksto kiekiui išrinkta po 30, 50 ar 60 priebalsinių grupių. Bendras surastų pavyzdžių skaičius 923. Jie pasiskirsto taip:

- a) ($[C_1C_2 (...)]$) – 92 samplaikos (437 vartojimo atvejai);
- b) ($[C_1C_2 (...)]$) – 82 samplaikos (313 vartojimo atvejų);
- c) ($[C_1C_2 (...)]$) – 46 samplaikos (183 vartojimo atvejai).

Kadangi sociolingvistiniai pateikėjų duomenys nėra labai skirtingi, kalbant apie variantiškų sandarų vartoseną tikslinga remtis amžiaus kriterijumi. Pastebėta, kad maždaug 1909 – 1920 m. gimę pateikėjai minkštuosius priebalsių sandūros koreliatus išlaikę apytikriai santykiu 2 : 1, gimę 1920 – 1925 m. šį santykį išlaiko maždaug 1.5 : 1, o jaunesniosios kartos atstovų, gimusių 1925 – 1941 m., išlaikytas santykis 1 : 1.

Priežasčių, lemiančių minkštųjų koreliatų nykimą, tarsi būtų galima paieškoti vietinėse gudų šnektose ir aiškinti bilingvizmo poveikiu, tačiau šitokio požiūrio reikėtų laikytis atsargiai, kadangi, anot M. Lekomcevos, „lietuvių, lenkų, gudų tarmių sąveika yra kalbų kontaktų, prasidėjusių Vilniuje dar XIII – XIV a., tęsinys.“ (Lekomceva 1972: 127). Priebalsių samplaikų minkštųjų – kietųjų koreliatų variantai įmanomi ir gudų šnektose: *sp'avái* / *sp'avái* 'dainuok', *zm'él'im* / *zm'él'im* 'sumalsime'; arba: lietuvišku substratu aiškinamas minkštojo r' varianto, einančio dažniausiai minkštųjų priebalsių grupėje, vartojimas: *barv'óna* / *barv'óna* 'raštai', *p'arst'ónik* / *p'arst'ónik* 'žiedelis' ir pan. (Lekomceva 1972: 126, 127).

Taigi negalima neigti lenkų kalbos ir gudų šnektos, turinčių sudėtingą konsonantizmą, poveikio, tačiau būtina ieškoti pokyčio prielaidų ir pačioje Pelesės lietuvių šnektos fonologinėje sistemoje.

T.Sudnik, 8-ajame dešimtmetyje Lazūnuose tyrinėjusi lietuvių, gudų, lenkų šnektas, nustatė šių šnektų fonemų distribucijos laukus ir sudarė išsamias galimų fonemų samplaikų lenteles (Sudnik 1972: 10, 22, 31 lentelės). Pelesės ir Lazūnų šnektų fonologinės sistemos mažai skiriasi, todėl įmanomas atsargus duomenų gretinimas, leidžiantis daryti kai kurias teorines prielaidas.

Į šiuo atveju atrastų $\left[\frac{R}{R'} T' \frac{V^i}{V^u} \right]$ tipo sandūrų lentelę galima perkelti pažymas iš T.Sudnik parengtos lentelės (simboliu „P“ pažymint Pelesės lietuvių šnekte atrastas samplaikas, „L“ – Lazūnų lietuvių šnekte galimas samplaikas, „G“ – Lazūnų gudų šnekte galimas samplaikas):

	<i>p'</i>	<i>b'</i>	<i>t'</i>	<i>d'</i>	<i>k'</i>	<i>g'</i>	<i>c'</i>	<i>č' < c'</i>	<i>ž'</i>
<i>m</i>	PLG	G	P	P	LG	LG	PLG		PG
<i>m'</i> ₁	PLG	LG	L	L	LG	LG	LG		LG
<i>n</i>	PG	G	P	P	PG	PG	P		P
<i>n'</i>	LG	LG	PL	PL	PLG	PLG	PLG		LG
<i>l</i>	G	PG			PG	G	G		G
<i>l'</i>	LG	LG	PL	PL	PLG	PLG	PLG		PLG
<i>r</i>	PLG	PLG	PL	PL	PLG	PLG	PLG	PLG	PLG
<i>r'</i> ₂	P	P	P	P	P	P	P		P

¹ Minkštojo *m* buvimas šio tipo samplaiuose yra gana problemiškas; patikrinti jo palatališkumą derėtų laboratorijos sąlygomis.

² Lazūnai yra į pietus nuo ribos, už kurios *r* neturi pozicinio ir funkcinio minkštumo, (plg. Urbanavičiūtė 1970: 78), tuo tarpu Pelesoje *r'* tam tikrais retais atvejais (pvz., samplaiuose) minkštumą išlaikė.

Sugretinus duomenis rasime keliolika samplaikų, iš kurių:

1) *mʒ'* (*pasamʒ'c'i* 'pasamdyti'), *np'* (*ɸɪ̃n.p'i.l'ɛ.m* 'įpylėm(e)'), *nk'* (*lan̄k'ā.la* 'lankelė'), *ng'* (*lan̄g'v'āū* 'lengviau'), *lb'* (*ʒukαlb'ɛ.c'* 'užkalbėt(i)'), *lk'* (*šakā.lk'ɛ* 'vieta, kur malkas kapoja') – teoriškai įmanoma paaiškinti kaip atsiradusias dėl gudų priebalsių fonotaktikos poveikio;

2) *mt'* (*krαmt'f'c'is* 'kramtytis'), *md'* (*pasαmd'āū* 'pasamdžiau'), *nt'* (*šv'ɛ.n̄t'ino.*), *nd'* (*dun̄d'ā.kl'is* 'Dundeklis'), *nc'* (*pašv'ā.nc'ijō* 'pašventijo'), *nʒ'* (*n'esuʒɸin̄o.ʒ'in̄ʒ'in'ɛ.jō* 'nesužinodindinėjo'), taip pat *r'p'* (*ɕ'ī.r'p'c'* 'dirbt(i)'), *r'b'* (*ab'd'ī.r'b'ɕ'in'ɛ.jō* 'apdirbdinėjo'), *r't'* (*dabαf'.t'ɛ.s* 'dabartės'), *r'd'* (*gar'd'in'ī* 'Gardine'), *r'k'* (*prɸis'p'īf'.k'ī* 'prisipirkę'), *r'g'* (*pās'k'er'g'ɛ* 'paskerdė'), *r'c'* (*ar'c'āū* 'arčiau'), *r'ʒ'* (*g'ī.r'ʒ'u* 'girdžiu (girdau)') – gudų fonologinėmis taisyklėmis nepaaiškinamos. Taigi samplaikų neįmanoma apibūdinti vien kaip kalbų sąveikos rezultato – reiškinys daug platesnis ir, ko gero, turintis savo vidinius dėsnius.

Todėl atsižvelgtina į samplaikų užimamą vietą žodyje, taip pat į tai, kokia tų samplaikų struktūra ir kokių savybių turi jas sudarantys priebalsiai. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys tai, kad minėtų samplaikų nariai priklauso skirtingiems fonologiniams skiemenims (o neretai – ir skirtingoms morfemoms, kurių ribos sutampa su skiemenų ribomis), plg. *p'enk'i* 'penki', *v'enk'e.m'ei* 'vienkiemiai', *nurɪŋgd'i't* 'nurinkdyt(i)', *nuzgɑ̃n.d'i.s* 'nusigandęs', *turt'i.ŋ'g'i* 'turtingi', *skurd'e'i* 'skurdžiai', *pirk'ā.lē.j* 'pirkelėj(e)', *v'ierp'æm* 'verpjam(e)', *ā.rc'* (< *ā.rc'i*) 'art(i)', *d'ā.šymc'* (< *d'ā.šymc'is*) 'dešimt', *šyrz'iñ*. 'širdin'.

RT priebalsių sandūros tipas (kaip ir RS, TS, TT, RR, SS tipai) turi potencialią galimybę depalatalizuoti pirmąjį sandūros narį. Šio tipo sandūra reiškia tam tikrą takoskyrą tarp implozinės (pirmasis narys) ir eksplozinės (antrasis narys) grupių, ir šios takoskyros minkštinimo asimiliacija neretai negali įveikti: *má.rš'k'in'us* 'marškinius', *l'á.ŋk'iška* 'lenkiška', *i.s'ig'æ.rc'* 'išigert(i)', *ins'ikl'ep'ók* 'išiklepok (išiziūrėk)', *peñ.s'ij'os* 'pensijos', *k'èpc'* (< *k'èpci*) 'kept(i)', *b'arñ'ũ.kas* 'berniukas', *ká.rv'ę.s* 'karvės', *k'irm'e.lē* 'kirmėlė', *püss'æs'erɪs* 'pusseserės'. Bendras RT, RS, TS, RR, TT, SS tipo sandūrų skaičius sudaro daugiau kaip pusę (189 iš 313) vieno priebalsio neminkštinimo atvejų. 112 yra homomorfeminės samplaikos, kurias galima paaiškinti narių priklausomybe skirtingiems fonologiniams skiemenims, ir 77 – heteromorfeminės samplaikos, kurias galima traktuoti kaip atvirosios sandūros realizacija.

Lyginant iš dalies minkštumo asimiliacijos paveiktus (C₁C₂) ir minkštuosius (C₁C₂) RT, RS, TS, TT, RR, SS tipo koreliatus minkštųjų išlaikyta šiek tiek daugiau (vartosenos santykis 1.89 : 2.05). Šiuos, kaip minėta, dažniau vartoja vyresnio amžiaus pateikėjai.

Tačiau kaip galima būtų paaiškinti likusius 124 pusiau minkštų samplaikų atvejus? Tai ST, SR, TR tipo sandūros, neskaidomos į fonologinius skiemenis ir tik sporadiškai priklausančios skirtingoms morfemoms (39 vartosenos atvejai): *sp'iēc'æs* 'spiečias(i)', *sk'ietas* 'skietas', *drusk'in'i.kuosa* 'Druskininkuose', *rakšč'ė.s* 'rakšties (karsto)', *mō.rk'ę.l'išk'ę*. 'Morkeliškė', *āukšt'ēs'n'ę.s* 'aukštesnės', *mišk'i* 'miške', *šašč'i* 'šešti', *bažn'ī.ča* 'bažnyčia', *šn'ā.ka* 'šneka', *g'esm'ā.s* 'giesmės', *pāsl'æp'ę*. 'paslėpė', *tr'is* 'trys', *l'itv'ókai* 'litviokai (lietuviai)' *pl'ik'ej* 'Plikiai', *(j)išplē.šč'* (< *(j)išplē.šč'i*) 'išplėšt(i)', *bl'ī.nu*. 'blynų' ir t.t. Čia pirmojo samplaikos nario neminkštinimo priežasčių galima ieškoti artikuliacinėje Pelesės šnekto bazėje. Žinoma, kad šioje šnektoje *š*, *ž* (*s*) ir ypač *r* yra praradę pozicinį ir iš dalies funkcinį minkštumą. Tuo atsargiai paaiškintinas pirmųjų samplaikų narių kietinimas, plg. *šašči* 'šeši' / *šn'ā.ka* 'šneka', *žūry* 'žiūri' / *šešežd'ā.šymc'* 'šešiasdešimt', *šė.ži* 'sėdi' (nors kietasis *s* prieš *e*, *é* labai retas) / *sm'ielis* 'smėlis'. Gali būti, kad priebalsių *t*, *d*, *p*, *b* (kaip ir *m*, *v*) depalatalizacija tebėra dar pradinėje stadijoje (Urbanavičiūtė 1978: 76). Vykstantį procesą liudija T⁰R⁰ tipo variantai: *tr'is* 'trys' / *tr'ī.n'au* 'tryniau' / *tr'is* 'tris'.

Pusiau minkštos ST, SR, TR tipo sandūros, lyginant su ištisai minkštais jų variantais, jau nėra taip plačiai vartojamos, matyt, dėl to, kad atsiranda šiokių tokių artikuliacijos sunkumų (pirmojo ir antrojo samplaikos nario neatriboja natūralus fonologinio skiemens barjeras). Todėl, nepaisant *r, š, ž* (tam tikrose pozicijose ir *s, t, d, p, b*) gana dėsningo kietinimo, samplaikose šie priebalsiai dažniau tariami minkštai. Minėto ST, SR, TR tipo iš dalies minkštų ir ištisai minkštų (t.y. (C₁C₂) ir (C₁C₂')) koreliatų vartojimo santykis 1,2 : 2,4. Be to, šio tipo samplaikos dažniau linkstama tarti ištisai kietas (108 iš 183 atvejų). Matyti, kad vieno skiemens ribose skirtingo minkštumo samplaikų nariai nėra „pagėdaujami“.

Bendras iš dalies depalatalizuotų samplaikų, kurių nariai priklauso skirtingiems fonologiniams skiemenims, ir tam pačiam skiemeniui priklausančių priebalsių grupių santykis 1,89 : 1,22. Todėl į A. Girdenio klausimą „Fonologinio skiemens riba: konstruktas ar realybė?..“ galima pagrįstai atsakyti teigiamai: „(...) fonologinio skiemens riba yra tam tikra psicholingvistinė realybė, intuityviai suvokiama kalbos vartotojų“ (Girdenis 1985: 5, 9).

Nykstančioje Pelesos šnektoje fonologinio skiemens ribą signalizuoja priebalsinės samplaikos narių priešprieša palatališkumo atžvilgiu.

LITERATŪRA

- Girdenis A. 1985: Fonologinio skiemens riba: konstruktas ar realybė? – *Kalbotyra* 36 (1), Vilnius, 5 – 11.
- Girdenis A. 1995: *Fonologija*, Vilnius: Petro ofsetas.
- Grumadienė L. 1988: Sociolingvistinis vilniečių lietuvių kalbos tyrimas: konsonantizmas ir akcentuacija. – *Lietuvių kalba ir bilingvizmas. Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, Vilnius, 132 – 149.
- Lekomceva M. 1972: O vzaimodeistvii fonologičeskich sistem v raione balto-slavjanskogo pograničja. – *Balto-slavjanskij sbornik*, Moskva: Nauka, 116 – 134.
- Strimaitienė M. Girdenis A. 1978: Priebalsių junginių trukmė kaip atvirosios sandūros indikatorius bendrinėje lietuvių kalboje. – *Kalbotyra* 29 (1), Vilnius, 61– 69.
- Sudnik T.M. 1972: Lazūnai. Litovskaja, belorusskaja i polskaja fonologičeskije sistemy. – *Balto-slavjanskij sbornik*, Moskva: Nauka, 15 – 115.
- Sudnik T.M. 1975: *Dialekty litovsko-slavjanskogo pograničja. Očerki fonologičeskich sistem* (Lazduny, Deveniški, Gervjaty, Zetela), Moskva: Nauka.
- Sudnik T.M. 1980: K istorii jazykovej situacii Peljasy. – *Balto-slavjanskije etnojazykovyje kontakty*, Moskva: Nauka, 181 – 191.
- Trumpa E. 1994: Kietumo : minkštumo priešpriešos defonologizacija priebalsių samplaikose (Pelesos šnekto duomenimis). – *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Konferencijos [P.Skardžiui paminėti] pranešimų tezės*, Vilnius, 22 – 24.
- Urbanavičiūtė Ž. 1970: Priebalsiai *l, r, s, (z?)* prieš negalūninius *ē, en* lietuvių kalbos tarmėse. – *Kalbotyra* 21, Vilnius, 75 – 87.
- Urbanavičiūtė Ž. 1978: Priebalsių *t, d, n* ir *b, p, m, v* kietinimas lietuvių kalbos tarmėse. – *Kalbotyra* 29, Vilnius, 69 – 78.
- Vidugiris A. 1988: Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesos ir gretimose apylinkėse. – *Lietuvių kalba ir bilingvizmas. Lietuvių kalbotyros klausimai* 27, Vilnius, 21 – 36.

Zinkevičius Z. 1966: *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* (su 75 žemėl.), Vilnius: Mintis.

**DEPHONOLOGISIERUNG DER OPPOSITION VON
NICHTPALATALEN : PALATALEN KONSONANTENGRUPPEN
DER MUNDART VON PELESA**

Zusammenfassung

Ziel dieses Artikels ist es, Ursachen für die nur partielle Palatalisationsassimilation bei den Konsonantengruppen vom Typ $[C_1^0 C_2^0 \frac{V^i}{V^u}]$ aufzuzeigen.

Einige Konsonantengruppen bleiben hart. Bisher wurden die Fälle der Depalatalisierung durch die Einflüsse fremder Sprachen auf das phonologische System der litauischen Mundarten sowie durch das Fehlen einer funktionellen und positionbedingten Palatalisierung in den litauischen Mundarten erklärt.

In der Mundart von Pelesa stimmen die Grenzen der Palatalisierung gewöhnlich mit den phonologischen Silbengrenzen überein.